Irena Urbaniak

ruki elbląskie w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu

folia
toru
niensia

Analiza formalna (część I)

W Europie sztuka drukarska zaczęła upowszechniać się w połowie XV w., kiedy to Jan Gutenberg (właśc. Gensfleisch) skonstruował ruchomą czcionkę metalową i maszynkę do odlewania czcionek, z których formował kolumnę drukarską i odbijał złożony tekst w setkach identycznych egzemplarzy¹. Polska była ósmym krajem, w którym zaczął być stosowany druk zwany czarną sztuką. Pierwszym typografem był Kasper Straube z Bawarii, który działał w Krakowie w latach 1473–1477, a pierwszym drukiem w Polsce był wydany przez niego kalendarz astronomiczny (wydrukowano 4 egzemplarze). Na terenie dawnych Prus Królewskich pierwszym drukarzem był Jakub Karweyse, który w swoim warsztacie w Malborku wydał w 1492 r. *Żywot św. Doroty Jana z Kwidzyna*². Pierwsze druki w języku polskim pojawiły się dopiero w 1475 r. Pierwsza drukarnia w Elblągu powstała w połowie XVI w., ale była to efemeryda. Prawdziwy rozwój elbląskiego drukarstwa nastąpił dopiero na początku wieku XVII.

Pierwszymi badaczami, którzy zainteresowali się tematyką dziejów drukarstwa elbląskiego, byli: Jerzy Daniel Seyler – historyk i rektor miejscowego gimnazjum³, a w późniejszym okresie Alodia Kawecka-Gryczowa⁴, Krystyna Korotajowa⁵, Jerzy Sekulski⁶ oraz Krystyna Greczycho⁷.

Druki elbląskie z okresu XVI–XVIII w., będące obecnie w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu, są przedmiotem analizy przedstawionej w tym

¹ *Encyklopedia Popularna PWN*, Warszawa 1982, s. 259.

² K. Greczycho, *Oficyny elbląskie i ich druki w czasach Rzeczypospolitej*, [w:] *Starodruki elbląskie: wybór druków elbląskich z lat 1558–1772*, scenariusz wystawy, oprac. katalogu K. Greczycho, W. Długokęcki, Elbląg 1987, s. 8.

³ J. D. Seyler, *Musa Elbingensis iubilans sive actus eucharisticus in memoriam secularem...*, Elbing 1740; idem, *Elbinga Litterata, h.e. Elbingensium sive nominis...*, Elbing 1742.

⁴ *Drukarze dawnej Polski od XV–XVIII wieku. Pomorze*, t. 4, oprac. A. Kawecka-Gryczowa i K. Korotajowa, Wrocław 1962. A. Kawecka-Gryczowa opracowywała także biogramy i życiorysy ludzi książki (również związanych z drukarstwem elbląskim) w *Słowniku pracowników książki polskiej* oraz w *Polskim Słowniku Biograficznym*, m.in. eadem, *Korel (Corell) Achacy*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 14, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 63–64; eadem, *Dietmar Wolfgang*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa–Łódź 1972, s. 172–173.

⁵ *Drukarze dawnej Polski...*; K. Korotajowa publikowała także życiorysy ludzi związanych z książką i drukarstwem w *Słowniku pracowników książki polskiej* oraz *Słowniku biograficznym Pomorza Nadwiślańskiego* (dalej: SBPN), m.in. eadem, *Bodenhausen 1. Wendel starszy*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej...*, s. 441; eadem, *Korel, Corell 1. Achacy st.*, [w:] ibidem, s. 441; eadem, *Bodenhausen Wendel starszy*, [w:] SBPN, t. 1, Gdańsk 1992, s. 127–128; eadem, *Bodenhausen Wendel młodszy*, [w:] ibidem, s. 128; eadem, *Korel Achacy*, [w:] SBPN, t. 2, Gdańsk 1994, s. 453–454.

⁶ J. Sekulski, *Bibliografia druków elbląskich 1558–1772*, Warszawa 1988; idem, *Książka w Elblągu do roku 1772*, Gdańsk 1990; J. Sekulski opracowywał też życiorysy ludzi książki w: *Zasłużeni ludzie dawnego Elbląga* – idem, *Korell Achacy I*, [w:] *Zasłużeni ludzie dawnego Elbląga. Szkice biograficzne*, red. M. Biskup, Wrocław 1987, s. 119–122; *Korell Achacy II*, [w:] ibidem, s. 123–125; idem, *Preuss Samuel*, [w:] ibidem, s. 126; *Preuss Chrystian Kasper*, [w:] ibidem, s. 143–144; idem, *Preuss Samuel Gottlieb*, [w:] ibidem, s. 152–154.

⁷ K. Greczycho, *Starodruki elbląskie...*

artykule. Punktem wyjścia był katalog lokacyjny starych druków tejże Książnicy oraz praca Jerzego Sekulskiego *Bibliografia druków elbląskich 1558–1772*. Opierając się na nich, dotarto do poszczególnych druków. W artykule szeroko omówiono drukarstwo elbląskie tego okresu i właścicieli oficyn, przedstawiono zakres chronologiczny tychże druków oraz języki, w jakich w ówczesnym czasie były one drukowane.

Liczbę druków z poszczególnych oficyn elbląskich znajdujących się obecnie w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej przedstawia poniższa tabela.

Tabela 1. Druki elbląskie w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej

Drukarz/Oficina	Druki	
	w tym	razem
Wolfgang Dietmar		3
Oficina Bodenhauseń		3
Wendel I	1	
Wendel II	2	
Oficina Korellów		19
Achacy I	4	
Żona Anna z Preussów	1	
Achacy II	14	
Oficina Preussów		45
Samuel	39	
Christian Kasper	2	
Samuel Gottlieb	4	
Johann Gottlieb Nohrmann		6
Fryderyk Traugott Hartmann		1
Razem		77

Znajdujące się w zbiorach Książnicy starodruki wyszły spod pras 11 drukarzy.

Wiek XVI to okres wielkich przemian kulturalnych i religijnych. Zapoczątkowana w 1525 r. w Elblągu Reformacja przyniosła ożywienie umysłowe i społeczne. W roku 1535 powstało tu protestanckie gimnazjum humanistyczne, które z czasem stało się centrum życia umysłowego Elbląga oraz uczelnią o wysokim poziomie nauczania⁸. Założenie gimnazjum zwiększyło zapotrzebowanie na książki oraz stworzyło konieczność drukowania utworów pisanych przez nauczycieli i uczniów. W 1558 r. przybył do Elbląga pierwszy typograf – Wolfgang Dietmar. Pochodził on ze Schweinfurtu w Frankonii. Początkowo posiadał drukarnię w Królewcu, lecz z nakazu księcia Albrechta musiał ją zamknąć w 1557 r.⁹

Pierwszym drukiem Dietmara było prawnicze dziełko Albrechta Poelmanna *Die laufende Urteilso man teglich bey Gerichte gebracht...* wydane w 1558 r.¹⁰

⁸ K. Greczycho, *Rys dziejów Elbląga*, [w:] *Starodruki elbląskie...*, s. 6.

⁹ *Drukarze dawnej Polski...*, s. 93.

¹⁰ K. Greczycho, *Oficyny elbląskie...*, s. 8.

Wśród druków Dietmara większość to wydawnictwa o przeznaczeniu praktycznym, m.in. poradniki, kazania, druki okolicznościowe. Profil wydawniczy jego warsztatu trudno dziś ocenić. Produkcja okazała się zbyt mała, aby wystarczała na jego utrzymanie. Dietmar w 1559 r. wystosował prośbę do księcia Albrechta o pozwolenie mu na powrót do Królewca i otworenie choćby małej oficyny. Zgody jednak nie uzyskał, gdyż książę faworyzował typografa królewieckiego Jana Daubmanna¹¹. Dietmar próbował jeszcze ratować swój warsztat pracy, zajmując się dodatkowo handlem książką. Udał się nawet na targi w Lipsku w 1563 r. Próbowala mu też pomóc finansowo rada miejska, pokrywając koszty niektórych druków (na wydanie kazań Neogeorgiusa, z których jedno znajduje się w analizowanym zbiorze, dołożyła 200 talarów). Jednak zabiegi te nie przyniosły oczekiwanych efektów i drukarz w 1564 r. opuścił Elbląg. Ogólną liczbę druków, jakie wyszły z oficyny Dietmara, szacuje się na 17, a w omawianym zbiorze zachowały się zaledwie trzy z nich: Joachimusa Mörlina *Contra sacramentarios. Disputationes duae, prima de Coena Domini, altera de communicatione Idiomatum. Item declarationes duae, et vera sententia Augustanae Confessionis, in articulo de Coena Domini...*, wydane w 1561 r.; Sebastianusa Neogeorgiusa *Ein Predigt über die Wort unsers Herrn Jhesu Christi... Gethan zu Elbingen in Preussen am Tage Simonis und Judae. Durch...*, wydane w tym samym roku oraz Sebastianusa Golitza *Elegia In Natalem Servatoris Domini Jesu Christi scripta Ad Illustrem Generosum ac Nobilem Dominum A. Achatium Burggravium à Dhonen Baronem etc. a...*, wydane w 1562 r.

Nie ma przekonujących dowodów na istnienie w Elblągu pod koniec XVI w. oficyny drukarskiej, choć są pewne ślady w literaturze, mówiące o istnieniu druków elbląskich z tego okresu¹². Początek XVII w. przyniósł trwały okres rozwoju elbląskiego drukarstwa. Zapoczątkował go nieznan z pochodzenia Wendelin I Bodenhausen. Przybył do Elbląga w okresie największego rozkwitu gospodarczego i kulturalnego miasta. Uważa się powszechnie, że jego drukarnia działała od 1604 r. Badania Jerzego Sekulskiego nad cytowaną w artykule bibliografią ujawniły jednak druk z 1601 r., pochodzący właśnie z oficyny Bodenhausena. Jego egzemplarz zachował się w Bibliotece Gdańskiej PAN. Jest to poradnik elbląskiego lekarza Jana Antoniego Neffe¹³. Wiadomości o Bodenhausenie i jego oficynie są bardzo skąpe. Wiadomo tylko, że otworzył ją za zgodą rady miejskiej w zabudowaniach przy grobli młyńskiej, obok młyna słodowego. Była to pierwsza stała drukarnia w Elblągu¹⁴.

Wendel I wydawał głównie publikacje na użytek miejscowego gimnazjum (m.in. podręczniki), które zostało gruntownie zreformowane w 1598 r., uzyskując poziom akademicki i sławę nawet poza granicami Rzeczypospolitej. Wśród jego wydawnictw znajdują się m.in. dzieła Biloviusa *Epigrammatum libellus...* (1609), *Libellus metricus de vocum difficilorum quantitate* (1609) czy *Epigrammatum Jo-*

¹¹ A. Kawecka-Gryczowa, *Dietmar Wolfgang*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa–Łódź 1972, s. 172.

¹² J. Sekulski, *Bibliografia druków elbląskich 1558–1772*, Warszawa 1988, s. 13.

¹³ K. Greczycho, *Oficyny elbląskie...*, s. 8.

¹⁴ J. Sekulski, *Bibliografia druków elbląskich...*, s. 14–15.

anis owen... (1616). Bartholomaeus Bilovius (1573–1615) pochodził ze Stendal w Prusach. Był pisarzem, filozofem, nauczycielem, rektorem szkół w Welan (1603), Insterburgu (1604–1608) i Schmalkalden (1612–1613)¹⁵.

Wendel I w 1612 r. wydał *Kirchenordnung*. Drukował też dla władz miasta i duchowieństwa. Jego repertuar wydawniczy uzupełniają okolicznościowe druki panegiryczne tłoczone z okazji ślubów, pogrzebów lub awansów znaczących obywateli miasta, a także kazania, głównie pogrzebowe. W początkowym okresie swojej działalności ogłosił anonimowo antykatolicki druk *Zeitung von Teufel und Papst*, za który rada miejska pociągnęła go do odpowiedzialności¹⁶. Wielkość jego produkcji wydawniczej trudna jest dziś do określenia. Udało się ustalić jedynie 39 jego druków, które wytłoczył w Elblągu. Część z nich znanych jest tylko z literatury (nie z autopsji badaczy)¹⁷. Wendel I Bodenhausen zmarł 19 listopada 1617 r. Z okresu działania jego warsztatu w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej znajduje się tylko jeden druk z 1605 r. *Carminis secularis Q Horat. Flacci ad deos, pro pop. Rom. parodiae. Duae ad Christum, quarum altera pro schola Elbingensi... 7 (rz.) Cal. October. a. 1604 (chronogr.) altera Cal. Januar. a... 1605 (chronogr.) in Gymn. Elbingensi...* Johanna Albinusa.

Po jego śmierci oficyna działała pod firmą dziedziców w latach 1617–1625¹⁸ („bey Wendelin Bodenhausen Erben” lub „apud haeredes Wendelini Bodenhausen”). Z tego okresu znane są 24 druki¹⁹, jednak Książnica Kopernikańska nie posiada żadnego druku z tego okresu działania oficyny.

W roku 1625 właścicielem drukarni został syn drukarza, o tym samym imieniu co ojciec. Prawdopodobnie w chwili śmierci ojca był on jeszcze niepełnoletni, dlatego też nie przejął wówczas drukarni. Był uczniem elbląskiego gimnazjum²⁰. Jego działalność przypadła na okres wojny polsko-szwedzkiej, podczas której oddziały szwedzkie nałożyły na miasto wysokie kontrybucje. Ludność została zdziesiątkowana przez kolejne epidemie (1624, 1625, 1626). Uchwałą Sejmu Walnego Koronnego z 27 czerwca 1628 r. przestała działać Kompania Wschodnia. Wszystko to spowodowało zubożenie miasta i jego mieszkańców²¹. Jednak mimo kryzysu gospodarczego oficyna prowadziła dość ożywioną działalność, wydając przeważnie ulotne pisma okolicznościowe i panegiryki na cześć miejscowych dostojników. Trzon produkcji stanowiły podręczniki szkolne wydawane dla potrzeb miejscowego gimnazjum oraz druki religijne dla Kościoła protestanckiego. W 1625 r. ukazały się m.in. dzieła: Marcina Lutra *Geisliche Leider und Psalmen*, Jana Mylius *Theses e semestribus studiorum in Gymnasio Elbingensi* oraz Johanna Cramera *Agger triumphalis ex Tenethalia*. Do najbardziej płodnych autorów oficyny należeli pedagodzy gimnazjalni i miejscowi duchowni, a szczególnie Michał Mylius – rektor gimnazjum elbląskiego, Fryderyk Zamell – rajca i poeta elblą-

¹⁵ <https://portal.dnb.de> [dostęp 29 V 2013].

¹⁶ K. Korotajowa, *Bodenhausen Wendel I...*, s. 127.

¹⁷ J. Sekulski, *Bibliografia druków elbląskich...*, s. 15.

¹⁸ K. Greczycho, *Oficyny elbląskie...*, s. 9.

¹⁹ J. Sekulski, *Bibliografia druków elbląskich...*, s. 15.

²⁰ Ibidem.

²¹ K. Greczycho, *Oficyny elbląskie...*, s. 9.

ski. Bodenhausen wydawał też ordynacje miejskie (1630, 1631, 1633)²². W jego produkcji wydawniczej znalazły również odbicie ważne wydarzenia z życia miasta: okupacja szwedzka, pokój sztumski, przyjazd do Elbląga króla Władysława IV²³. W oficynie Wendela II ukazały się artykuły pokoju w Sztumskiej Wsi z 1635 r. (*Pacta induciarum Viginti Sexennalium inter incluta Regna Poloniae, Sueciaq*)²⁴ w językach łacińskim, szwedzkim i niemieckim. Bodenhausen prowadził drukarnię przez 17 lat. Znanych jest 114 jego druków²⁵, a wśród nich, wytłoczony czcionką polską, *Historya o Eginaracie y córce królewskiej w Elblągu Roku 1632. Dnia 10 Października*. Niestety, zaginął on podczas II wojny światowej. Do czasów dzisiejszych zachowało się 85 druków z tej oficyny, głównie kazania, drobne druki okolicznościowe, druki na użytek gimnazjum i kilka poloników²⁶. Książnica toruńska posiada tylko dwa spośród jego druków: wydany w 1631 r. *Mandat und Ordnung von ihrer Excelenc. dem Herrn Reichs Cantzler und General Gouverneur der Antheil Preussen krafft habender königlichen Comission, publiciret, wie es nemlich hinfüro in den Quartieren und Guarnisonen gehalten und von jedermänniglichen bey der darin verfasten unablassigen straffe observiret werden sol.* oraz Rotgerusa Hemsinga *Non semel Ilias vexata est. Oder Ablehnung etzlicher ungeräubter Dinge, so in dem newlich aussgegebenen Georgii Lothi Messer-tractat zu finden, nebst einer allen nothwendigen Umbständen nach verbesserten Relation. Von dem 29 (rz.) May newen Calenders 1635 (rz.) verschluckten, und den 9 (rz.) Julii allhie zu Königsberg aussgeschnittenen Messer durch... Drexelius Injuriae semel admissae plus audent* z 1635 r.

Po śmierci Bodenhausena w 1642 r. przez następne 4 lata warsztatem zarządzała wdowa po nim Anna Suraven. Prowadziła firmę przy pomocy korektora zakładu Achacego Korella. Druki były sygnowane firmą dziedzice Wendela Bodenhausena. Z tego okresu znanych jest 60 druków. W tym czasie spod pras drukarskich wyszły dwa pisma Jana Amosa Komeńskiego, który wówczas przebywał i działał w Elblągu²⁷. Był to czeski pedagog, działacz społeczny i religijny, reformator szkolnictwa, twórca nowożytnej pedagogiki²⁸. W czasie, gdy drukarnię prowadziła Anna Suraven, ukazały się m.in. dzieła Zamella *Epigrammatum Liber* (1642, 1643), Cycerona *Orpheus, sive de adolescente studioso* (1643). Produkcję drukarni Bodenhausena i jego dziedziców szacuje się na ponad 80 pozycji²⁹, jednak w omawianym zbiorze nie znajduje się żaden druk z tego okresu.

W roku 1646 odbył się ślub wdowy po Bodenhausenie z Achacym Korellem. Achacy Korell I urodził się w 1621 r. w Elblągu. Jego ojcem był Otto, początkowo nauczyciel w Gimnazjum Elbląskim, później piastował urząd wójta elbląskiego. Matką była Ewa Zamehl, wywodząca się ze znanej profesorskiej rodziny Zamehlów. Brat Achacego Samuel był znanym kaznodzieją protestanckim, autorem

²² K. Korotajowa, *Bodenhausen Wendel II...*, s. 128.

²³ J. Sekulski, *Bibliografia druków elbląskich...*, s. 16.

²⁴ *Drukarze dawnej Polski...*, s. 101.

²⁵ K. Korotajowa, *Bodenhausen Wendel II...*, s. 128.

²⁶ K. Greczycho, *Oficyny elbląskie...*, s. 9.

²⁷ J. Sekulski, *Bibliografia druków elbląskich...*, s. 16.

²⁸ *Encyklopedia Popularna...*, s. 355.

²⁹ K. Korotajowa, *Bodenhausen Wendel II...*, s. 128.

licznych prac³⁰, m.in. *Heliotropium Elbingense...* (1678), które to dzieło zostało wytłoczone w oficynie Achacego II Korella (o którym poniżej). Znajduje się ono wśród omawianych w niniejszym artykule starodruków. Korell ukończył miejscowe gimnazjum, a następnie studiował w Akademii Królewieckiej. Dzięki małżeństwu z Anną Suraven stał się właścicielem drukarni i od tej chwili własnym nazwiskiem sygnował tłoczone przez siebie druki. W roku 1658 przeniósł oficynę z peryferii miasta do pomieszczeń młyna słodowego przy ulicy Spieringa na Starym Mieście. Produkcja wydawnicza Korella zaspokajała przede wszystkim potrzeby miasta na słowo drukowane. Głównym dostawcą zamówień było Gimnazjum Elbląskie, dla którego tłoczył tezy dysput, zaproszenia na oracje uczniów, zaproszenia na występy teatru gimnazjalnego, podręczniki szkolne. W 1649 r. z jego oficyny wyszły m.in. w wersji niemiecko-polskiej *Viertzig Dialogi* (40 dialogów) Mikołaja Volckmara, a w 1655 r. *Compendium latinae grammaticae* Jana Rheniusa. Drukował także rozprawy naukowe profesorów gimnazjalnych oraz przemówienia inauguracyjne rektorów. Do autorów korzystających z pras Korella należy liczna grupa nauczycieli gimnazjum. W tym gronie wyróżnia się wybitny polski historyk XVII w., czołowy reprezentant pedagogiki ariańskiej Joachim Pastorius. Wśród jego prac wydanych przez Achacego I znajduje się wydana w 1651 r. *De dignitate Historiae oratio* czy wydana w dwa lata później *De conservanda litterarum gloria oratio inauguralis* – prace na temat znaczenia historii w nauczaniu. Korell wytłoczył również główne dzieło Pastoriusa z zakresu pedagogiki *Palestra nobilium seu consilium de generosum adolescentum educatione* (1654) – autor przedstawił w nim zasady wychowania młodzieży szlacheckiej³¹. Tylko jeden spośród druków tegoż autora wydanych w Elblągu znajduje się w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej. Jest to *Illustrissimo et Reverendissimo Domino* Joachima Pastoriusa z 1650 r. Kolejnym nauczycielem elbląskiego gimnazjum, który korzystał z usług Korella, był Henryk Nicolai – wybitny pedagog, profesor filozofii i teologii. Achacy Korell wytłoczył jego dwie cenne publikacje dotyczące przyswajania teorii heliocentrycznej Mikołaja Kopernika w Polsce: *De quotidiana Telluris revolutione [...] disputatio* (1652) i *De quotidiana Telluris revolutione [...] exercitatio* (1653). Nicolai jest też autorem dzieła *De philosophiae studio cum Theologia conjungendo...* z 1651 r.³², które także wyszło spod pras Korella i figuruje wśród omawianych starodruków elbląskich. W jego oficynie tłoczone były też liczne druki okolicznościowe, np. na ślub Władysława IV i Ludwiki Marii, relacje z toczących się bitew i miejscowych wydarzeń. Pobyt Jana Amosa Komeńskiego w Elblągu w latach 1642–1648 upamiętnił Korell drukiem jego dzieła *Kurtzgefaste Kirchenhistorie der böhmischen Brüder* (1648)³³. Znaczące miejsce w serii wydawnictw Achacego Korella zajmowała literatura religijna: kazania świąteczne, okolicznościowe, niedzielne, pogrzebowe. Często tłoczone były jako samodzielne jednostki wydawnicze. W jego oficynie pojawiły się pierwsze kalendarze oraz druki w języku polskim³⁴.

³⁰ Eadem, *Korell Achacy I*, [w:] SBPN, t. 2, s. 453–454.

³¹ J. Sekulski, *Korell Achacy I...*, s. 119–120.

³² Ibidem, s. 120–121.

³³ K. Korotajowa, *Korell 1. Achacy st...*, s. 454.

³⁴ J. Sekulski, *Korell Achacy I...*, s. 121.

Po śmierci Korella w roku 1659 drukarnią zarządzała jego druga żona Elżbieta z Preussów, którą poślubił rok przed śmiercią. Prowadziła ją przez 10 lat, drukując pod firmą dziedziców Achacego Korella. Nie udało jej się jednak utrzymać dynamiki, jaką nadał oficynie jej zmarły mąż. Znacznie spadła liczba wydawanych druków. Znanych jest ich zaledwie 40. Sygnowane były „bey Achatz Corellen Erben” lub „Haeredes Achatii Corelli”. Ich konstrukcja treściowa nie uległa zmianie³⁵. Z tego okresu w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej zachował się jeden druk, autorstwa Johanna Rista i Daniela Bährholtza *Ahrt und Eigenschaft der jetzigen Zeit...* (1666).

W 1669 r. drukarnię przejął jedyny syn Korella, również Achacy. Nie jest dokładnie znana data jego urodzenia, prawdopodobnie urodził się po roku 1646. I jemu nie udało się poprowadzić oficyny z rozmachem, z jakim prowadził ją ojciec. Jego firma systematycznie podupadała, miał trudności z jej utrzymaniem. Rada miejska darowała mu zaciągnięty dług, a także przydzieliła coroczny deputat drzewa i zboża, co może świadczyć o dużych trudnościach finansowych. Jednocześnie fakt ten pokazuje, jak duże znaczenie miała jego firma dla miasta. Inne ulgi uzyskał dzięki nadaniu mu tytułu „Senatus Typographus” (drukarniarz rady)³⁶ w 1680 r., chociaż oficjalny przywilej mianujący go drukarniarką miejską otrzymał dopiero w 1689 r.³⁷ Swoją działalność opierał głównie na zamówieniach gdańskich księgarza i introligatora Chrystiana Mansklapa. W 1675 r. zaangażował, jako współnika i technicznego kierownika drukarni, swojego szwagra Jana Arnolda. W adresie wydawniczym druków z lat 1675 i 1676 widnieją nazwiska ich obu. Wydawał zarówno podręczniki szkolne, jak i literaturę okolicznościową i kaznodziejską. Achacy Korell II zmarł bezpotomnie w 1696 r.³⁸ Książnica Kopernikańska posiada z tego okresu 14 druków. Są to:

(Samuel Korell)

– *Heliotropium Elbingense, Sponsus, vir... Samuel Korellius, Pastor Neostadiensium meritissimus, versus Thoruniensem sese Horizontem ad solem virginem... Reginam... Johannis Szirakowski, civis et... filiam...*, 1678.

Martin Lehwald

– *Affectus tessara erga Dn. Sponsum... Samuelem Korellium felici omine cum... Regina Szirakowska Pacta Thori renovantem...*, 1678.

Gotofredus Zamelius

– *Reverendo Doctissimoque... Samueli Korellio Past. Elbing... Conjugum novae Felicitati haud obnoxium gratulatur...*, 1678.

(Daniel Bährholtz)

– *Als von... Rath der Stadt Elbing... Herr Daniel Bährholtz in basagten... Vaterlande mit der Secretariat-Würde nach Verdienst hochgeneigt und freywilligst beehret ward... Glückwünsungen drey vertraute Freunde*, 1685.

³⁵ Idem, *Bibliografia druków elbląskich...*, s. 16–17.

³⁶ Idem, *Korell Achacy II...*, s. 123.

³⁷ K. Korotajowa, *Corell 1. Achacy st...*, s. 454.

³⁸ J. Sekulski, *Korell Achacy II...*, s. 123–125.

Jacobus Börger

– *Acquisita et coronata Themis in viro... Daniele Bährholtzen Secretario hactenus de republ. nostra Elbingensium optime merito, nunc vero die 3 April. A. 1685... in Consulem... electo... cum gratulatione colitur et deprædicatur a...*, 1685.

Ernest König

– *Elenchus praelectionum et operarum publicarum Gymnasii Elbingensis auctoritate... Scholarcharum publicatus a...*, 1689.

– *Ad natalem Elbingensis Gymnasii, qui in... incidit... invitatio*, 1690.

– *De supremo Burggrafatus axiomate indulgentia Seren. Et Potentissimi Poloniarum Regis, Joannis III viro... Bartholomaeo Meienreis inclytae civ. Elbingensis praecous... scholarchae... 6 Id. Martij 1690 solemni ceremonia collato...*, 1690.

– *Ad Actum Recitationis LL. Schlasticarum, ut et Recognitionis Translocatorum Nuper Inferiorum Classium in Gymnasio Elbingensi Solemnem... Cui dictus est... Invitatio...*, 1691.

– *Ad Drama Virgilianum super Aenea Exule quod ad Gymnasii Elbingensis diem Natalem... Studiosa Juventus... exhibebit Officiosiss. Invitatio*, 1691.

– *Ad solemnem viri... Johannis Henningi, Elbingensis, in Gymnasio Patrio Prof. Introductionem cui dicta est 27 (rz.) Martii. 1692 (rz.) P.I.*, 1692.

– *Erinnys gothica in anniversariis Gymnasii Elbingensis Encaeniis ad... exhibita a juventute studiosa opera...*, 1695.

– *Ad Encaenia Gymnasii Elbingensis 1696 (rz.) ad d.29 (rz.) Novembr... Actu Iuventutis Drammatico peragenda P.I.*, 1696.

Rada miejska

– *Revidirte Feuer-Ordnung der Stadt Elbing. Publiciret den 23 Martij Anno 1696*, 1696.

Drukarnia jego została sprzedana spokrewnionej z Korellami kupieckiej rodzinie Preussów, w ręce której przeszła na ponad 50 lat. Pierwszym właścicielem był Samuel, rodowity elblązanin³⁹. Urodził się 15 sierpnia 1661 r., był synem Jakuba – właściciela browaru⁴⁰ i wnukiem Marcina, wójta elbląskiego. Samuel Preuss ożenił się z Elżbietą Koler – córką duchownego ewangelickiego, z którą miał czworo dzieci: córkę i trzech synów, także drukarzy. Najstarszy z nich Jan Jakub w latach 1732–1743 prowadził drukarnię radziecką w Gdańsku, a dwaj pozostali – Chrystian Kasper i Samuel Gottlieb – objęli oficynę po ojcu w Elblągu⁴¹. Samuel Preuss kształcił się w elbląskim gimnazjum, a zawodu typografa uczył się w Królewcu u Reussnerów i w Gdańsku w oficynie Rhetów. Następnie, jak to było wówczas w zwyczaju, przez blisko 15 lat wędrował, doskonaląc swe umiejętności w różnych oficynach niemieckich. Do rodzinnego miasta wrócił w 1696 r., gdzie zakupił oficynę zmarłego właśnie krewnego Achacego Korella. Dzięki swojej ak-

³⁹ Idem, *Bibliografia druków elbląskich...*, s. 17.

⁴⁰ H. Rietz, *Preuss Samuel*, [w:] SBPN, t. 3, Gdańsk 1997, s. 492.

⁴¹ J. Sekulski, *Preuss Samuel...*, s. 126.

tywności odnowił zaniedbaną oficynę i w szybkim czasie rozwinął działalność jako drukarz i nakładca. Produkcja jego warsztatu opierała się przede wszystkim na zamówieniach Elbląskiego Gimnazjum. Wśród druków, które wyszły spod jego pras, znajdują się programy szkolne i mowy inauguracyjne, materiały dydaktyczne oraz rozprawy naukowe⁴², zaproszenia na szkolne uroczystości i występy teatru gimnazjalnego. Wśród autorów tych pism są nazwiska rektorów Gimnazjum – Ernesta Königa, Jana Sartoriusa i Chrystiana Jakuba Koitscha, jego profesorów – Jana Hempla, Jana Urinusa czy Jerzego Daniela Seylera. W początkach XVIII w. tłoczył Preuss coraz więcej publikacji naukowych profesorów gimnazjalnych, co związane było z okresem wspaniałego rozkwitu szkoły i powstaniem w Elblągu w 1721 r. towarzystwa naukowego Societas Literaria, które skupiało elitę naukową miasta⁴³. Preuss przyjmował także zamówienia wydawnicze z zewnątrz, m.in. od gdańskich księgarzy: Jerzego Marka Knocha i Krzysztofa Szymela, elbląskiego księgarza Jerzego Bannehra i bliżej dziś nieznanego nakładcy Eliasza Ehregotta⁴⁴. Z oficyny Samuela Preussa wyszła pierwsza w Polsce bibliografia adnotowana – Dawida Brauna o pisarzach Polski i Prus *De scriptoribus Poloniae et Prussiae [...] virtutibus et vitiis catalogus* (1723) oraz praca tego samego autora z 1722 r. *Ausführlichhistorischer Bericht vom polnisch- und preussischen Münz-Wesen*. Trzy egzemplarze tego druku znajdują się w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej. Osobne miejsce w repertuarze wydawniczym tego drukarza zajmowała literatura religijna o charakterze praktycznym, przeznaczona do użytku codziennego. Były to modlitewniki, psalterze, katechizmy, kancjonały. Już w 1703 r. wydał *Seelen-Music oder: Neu Gesang-Buch*, który również znajduje się w omawianych zbiorach. Swoje kazania drukowali u niego elbląscy pastory, najczęściej były to pojedyncze kazania wydane jako odrębne jednostki wydawnicze, m.in. polskie tłumaczenie kazań dla dzieci Christiana Mendiusza *Mowy krótkie y pocieszne o chwalebnym, cudownym y zbawiennym [...] dla małych dzieci* (1704). Na dużą skalę tłoczył Samuel Preuss druki urzędowe na potrzeby władz miejskich: obwieszczenia i zarządzenia rady miejskiej, dotyczące zachowania porządku w mieście, działalności cechów, zabezpieczenia przeciwpożarowego itp. Pozwalają one odtworzyć codzienne życie ówczesnego mieszkańca miasta⁴⁵. Nowością w jego repertuarze wydawniczym były katalogi aukcyjne⁴⁶. Typograf zdobił druki własnym sygnetem. Przedstawiał on aniołka z napisem w otoku „Alles vergeht: Gottes Wort besteht”, jednak wiele spośród zarejestrowanych tytułów ukazało się bez podania firmy drukarskiej, a zaznaczono jedynie miejscowość. Samuel Preuss zmarł 21 marca 1731 r.⁴⁷ Książnica posiada aż 39 druków tłoczonych w jego warsztacie. Są to:

Samuel Schelguig

– *Idea pneumaticae*, 1672 (rz.) *Thorunii Typis excusa* [brak daty].

⁴² H. Rietz, *Preuss Samuel...*, s. 492.

⁴³ J. Sekulski, *Preuss Samuel...*, s. 127.

⁴⁴ Ibidem, s. 126.

⁴⁵ Ibidem, s. 127–128.

⁴⁶ J. Sekulski, *Bibliografia druków elbląskich...*, s. 18.

⁴⁷ H. Rietz, *Preuss Samuel...*, s. 492.

Ernest König

– *Disquisitio ethica, super justitia particulari, viri... Samuelis L. B. de Puffendorf, libris duobus, De off. Hominis et civis dilucidandis tributa...*, 1698.

Johannes Sartorius

– *Decalogum ante Mosen, dissertatione theologica, sub praesidio... Gymn. Elbing. Rectoris, publice tuebitur Johannes Sperber, Elbingensis A.O.R. 1700 (rz.) d. 22 Junii, ..., 1700 [+ 2 egz.]*.

– *Decalogum ante Mosen, dissertatione Theologica continuabit sub praesidio... Gymn. Elbing. Rectoris tuebitur Johannes Steinröck... 1700 (rz.) ad diem 14 (rz.) Octobr. ..., 1700 [+ 1 egz.]*.

– *Sors protoplastorum germine Davidis correcta*, 1706.

Jacobus Bergmann

– *Höchst-wolgemeinte Nahmens-Ehre mit welcher dem... Jacob Roule... Rahtverwandten und... Land Richtern... Stadt Elbing als dessen Nahmens-Tag im Jahr... begangen worden..., 1701*.

Samuel Frantz

– *Die unvollkommene Beehrung mit welcher dem... Jacob Roule... Rahtsherrn und... Land Richtern in der... Stadt Elbing... zu Ehren Nahmens-Licht, welches auff den 25. Tag des Monats Julii... einfiel... sein... Diener..., 1701*.

Kancjonat

– *Seelen-Music oder: Neu-vollständiges Gesang-Buch darinn... Lutheri und anderer geistreichen und... in der Kirchen zu Hause... Nebst einem Gebet-Beicht und Communion-Büchlein und Der Passion Jesu Christi*, 1703.

Thomas Linck

– *Bacchanalia nuptialia, ... ipso nuptiali festo... Christophori Cafemanni... Advocati ordinarii, nec non... Reginae Finknaviae viri... Johannis Finknavii... Viduae... Mariaeburgi celebrato, carmine... gratulationis...*, 1704.

Johannes Wächter

– *Christlich- poetische Triumphs- und Freuden Betrachtungen auff die... Auferstehung Jesu Christi, als des Ewig-sieg-praugenden, ... und Fuersten des Lebens... aufgesetzt von...*, 1704.

– *Die Übermässige und ververfflichte Unraht aus... Sprüchwörtern: Allzuviel ist ungesund und... der Gottseligkeit und Trost im Christenthum erkläret und abgefasset von...*, 1704.

– *Die Ausbündige Weisheit in Erkenntnis des Glas-förmigen Glücks welches in allen menschlichen Begebenheiten auf... Schprüchwort: Gluck und Glas... entworfen und abgefasset von...*, 1705.

– *Das glück Zeigt sich in Heyraths-Sachen... verehligung des... Johann Nagels, ... mit Dorothea des Christoph Porschen... Tochter, so... befeyret worden..., 1705*.

Michael Benigke

– *Die Stärcke der Liebe, wollte bey Liebreicher Liebes-Vollenziehung des... Johann Nagels... Professoris Publici des... mit der... Dorothea des Christophori Porschen... Tochter zu Bezeugung... entworfen..., 1705.*

Christophorus Feyerabend, Johannes Siewertz

– *Pia vota viro... Johanni Nagel... Pastori Ecclesiae, quae ad Spiritum S. ... Virginem... Dorotheam, viri... Christophori Porschii... filiam... ipso nuptiarum... consecratae ab infra nominatis, 1705.*

(Johannes Nagel)

– *Acclamationes votivae, viro... M. Johanni Nagel Pastori Ecclesiae ad Aedem Spir. S. ... Virginem... Dorotheam, viri... Christophori Porschii... filiam... domum ducenti, ipso nuptiarum... transmissae a fautoribus et amicis, 1705.*

– *Ad virum... M. Johannem Nagelium Pastorem Ecclesiae ad... et Professorem in Gymnasio..., virginem... Dorotheam, viri... Christophori Porschii... nanciscentem, plausus votivi ex Gymnasio, 1705.*

– *Schuldige Lebens-Bezeugung bey glücklicher Vermählung des... Johann Nagels... Seelsorgers der christlichen Gemeinde zum H. Geist wie auch... mit der... Dorothea des... Christophori Porschen... Tochter... treugesinten und innenbe nahnten, 1705.*

– *Wolgemeintes Ehren-Gedächtniss durch welches als der... Johann Nagel... Pfarrer der christlößlichen Gemeinde zum... Vermählung mit der... Dorothea des... Christoph Porschen... abgestatten wollen Innen Benahmte, 1705.*

Documenta

– *Documenta aliquot itineris Hierosolimitani extremo tempore a Salvatore nostro suscepti, 1706.*

Christianos Jacobus Koitsch

– *Ad Solemnia Orationes Inaugurales De Cultura Animi Scholis Christianis, ... habenda humanissime invitat..., 1706.*

– *Dissertatio exegetica de Christo ex Edom et Bozra veniente... quam sub praesidio Christ. Jac. Koitschii... respondens Johann Christianus John..., 1728.*

Johannes John

– *Die bey harten Winter-Trost... an den hochzeitlichen Freuden-Fest des... Johannis Johnen... Pastoris und Seelsorgers... mit Sophia... Christophori Mylii... Tochter... celebrirt wurde fürgestellt von..., 1707.*

Fr. Weber

– *Als seine Wol-Ehrwürden... M. Johannes John der... Gemeinde in Alt Christburg... Prediger und Seelsorger... mit der... Sophia... Christiani Mylii... der Tag honorata... ein Kennzeichnen... willigst darzustellen..., 1707.*

Rada miejska

– *Revidirte Hochzeit- und Tauff = Ordnung der Stadt Elbing. Publiciret den 12. Augusti, An. 1709, 1709.*

Fridericus Hessen

– *Die ächte und Eheliche-Liebe... wolte an dem... Liebes-Fest, des... Theophili Daniel Bährholtzen... und der... Anna Elisabeth, des... Georgii Hübner, ... Tochter... des... Meissners, ... Wittwe so... vurstellig machen..., 1711.*

Johannes Georg Brackenhause

– *Das Thräuende Elbing., über den höchstschmerzlichen Todesfall des... Jacob Roulen, ... als derselbe... seelig in dem Herrn entschlaffen..., 1712.*

Martinus Eggert

– *Viro prae-nobilissimo, amplissimo... Jacobo Bliwernitz, prae-Consuli Civitatis Mariaeburgensis gravissimo, ... Diem Nominalem... A.O.R.... feliciter celebranti, ..., 1712.*

(Nathanael Frantz)

– *Monumentum Rouleanum, 1712.*

Gottlieb Frantz

– *Wolgemeinte Klag – n. Trost-Ode, welche über den Schmerzlichen... doch seeligen Todt des... Jacob Roulen... als derselbe... Leben verwechsette..., 1712.*

Jan Harnack

– *Upominek powinności przyjaźliwej Czci Wielce Godnemu... Efraimowi Oloffowi... Xiędzu Zboru Polsk. U Ducha... w Stan Małżeński z Tit. Chrystyną Grasowną, ... Nieboszczyka, ... Jakuba Grasa, Kupca y Mieszczanina... córką... oddany... Kant. Elb., 1714.*

Christophorus Kafemann

– *Viro... Jacobo Bliwernitio, civ. Regiae Mariaeburgensis Prae-Consuli Seniori... Auspicatas Januarii Calendas Anno... gratulatur..., 1715.*

Ephraim Oloff

– *Kurtzer Bericht vin einer polnischen Information, welche im Nahmen Gottes auff Anhalten guter Freune mit jungen Leuten den 26. Octobr. 1716 Jahres wird seyn der Montag... nach Trinitatis anzufangen entschlossen ist..., 1716.*

David Braun

– *Ausführlich-historischer Bericht vom polnisch und preussischen Münz-Wesen... wie die Münze nach der Krone... geschlagen werden sollen... Auch... aus was für Ursachen... herausg. von..., 1722 [+ 2 egz.].*

Fakt ten nie powinien dziwić, gdyż firma działała przez 34 lata.

Po jego śmierci oficynę odziedziczył młodszy syn Chrystian Kasper. Urodził się 25 lipca 1705 r. Był, podobnie jak ojciec, absolwentem Gimnazjum Elbląskiego. Zawodu typografa uczył się w oficynie Reussnerów w Królewcu, gdzie 28 lipca 1729 r. został przyjęty do miejscowego Towarzystwa Typograficznego. Wydarzenie to jego ojciec upamiętnił specjalnym drukiem z tego samego roku. Żoną Chrystiana była Dorota Convent, z którą miał jednego syna. Działalność wydawnicza jego firmy skupiała się głównie na potrzebach gimnazjum. Spośród

wytłoczonych w niej co najmniej 78 tytułów około 50 to druki wytłoczone na zamówienie szkoły. Autorami prac byli na ogół nauczyciele gimnazjum. Wyróżniał się tu historyk i animator życia muzycznego profesor Jerzy Daniel Seyler. W oficynie Chrystiana Preussa w 1731 r. zostały wydrukowane dwie niewielkie rozprawki Seylera dotyczące dziejów Prus Królewskich: *Dissertatio juris publici Pruthenici de gubernatoriis in Prussia Occidentali antiquitate, numere juribus et abrogatione* oraz *Dissertatio juris publici Pruthenici de numero et ordine civitatum in Prussia majorum*⁴⁸. Książnica Kopernikańska ma w swoich zbiorach oba te druki. Wytłoczył też Preuss sztukę sceniczną autorstwa Seylera *Actus sollemnis eucharisticus in memoriam quinti ab urbe regia Elbinga condita seculi feliciter hoc anno exacti*, która była wystawiana przez teatr szkolny w 1737 r. na jubileusz 500-lecia założenia Elbląga. Muzykę do tego utworu skomponował Georg Friedrich Haendel, przebywający wtedy w Elblągu. Druk ozdobiony był miedziorytami Jana Fryderyka Enderscha. Jubileusz ten uczcił Seyler także okolicznościowymi przemówieniami zawartymi w zbiorze *Triga orationum inauguralium*. Jedno z nich jest pierwszą drukowaną historią elbląskiej biblioteki gimnazjalnej. Drukował także katalogi lekcji, tezy dysput szkolnych, zaproszenia do szkolnego teatru. Drukowali w jego oficynie m.in. Jan Hempel, Chrystian Jakub Koitsch, Jan Voit – profesorowie Gimnazjum. Tłoczył Preuss również literaturę okolicznościową i rozporządzenia rady miejskiej. Wśród jego publikacji nie zabrakło literatury religijnej, m.in. kancjonałów, katechizmów, czytań mszalnych – zarówno w wersji niemieckiej, jak i polskiej. Chrystian Kasper Preuss zmarł 6 lipca 1738 r.⁴⁹

Po jego przedwczesnej śmierci oficynę przejął ostatni z szanowanej rodziny elbląskich drukarzy – najmłodszy z braci, syn Samuela – Samuel Gottlieb. Urodził się 17 lutego 1710 r. Tak jak i jego poprzednicy był uczniem Gimnazjum Elbląskiego, a następnie, pracując w oficynach zagranicznych, m.in. w Lipsku u Breitkopfa, uczył się zawodu typografa. 25 listopada 1738 r. ożenił się z Anną Albrecht, z którą miał syna, także Samuela Gottlieba. W tym samym roku na wieść o śmierci brata wrócił do Elbląga i przejął po nim obowiązki. Z nieznanych powodów w 1743 r. przeniósł drukarnię z ulicy Spieringa do nowych pomieszczeń na ulicy Tylnej⁵⁰. Oprócz drukarstwa zajmował się także handlem i browarnictwem⁵¹.

Podobnie jak u poprzedników najpoważniejszym klientem oficyny było miejscowe gimnazjum. Oprócz wspomnianych już Seylera, Hempla i Voita drukowali u niego inni profesorowie – Jan Lange i Jan Daniel Hoffmann. Jedną z cenniejszych i rzadszych prac, jaka wyszła spod pras Samuela Gottlieba, było dzieło Seylera z 1742 r. *Elbinga literata*, a także jego sztuka sceniczna *Musa elbingensis iubilans...* (1740)⁵². Preuss tłoczył również panegiryki, literaturę religijną – kancjonały i kazania miejscowych pastorów, a repertuar wydawniczy uzupełniały teksty okolicznościowe i wydawnictwa urzędowe rady miejskiej⁵³. Posiadał Preuss niewielką, lecz zasługującą na uwagę prywatną bibliotekę. Stanowiło ją

⁴⁸ J. Sekulski, *Preuss Chrystian Kasper...*, s. 143.

⁴⁹ Ibidem, s. 143–144.

⁵⁰ J. Sekulski, *Bibliografia druków elbląskich...*, s. 19.

⁵¹ H. Rietz, *Preuss Samuel Gottlieb*, [w:] SBPN, t. 3, s. 493.

⁵² J. Sekulski, *Preuss Samuel Gottlieb...*, s. 152–153.

⁵³ H. Rietz, *Preuss Samuel Gottlieb...*, s. 493.

48 książek, wśród których były m.in. Biblie, Psalmy Dawida, modlitewniki, śpiewniki, *Polnische Liedergeschichte* Ephraima Oloffta, dzieła Lutra, Langhausena, Arndta, a także parę druków historycznych i dotyczących bieżących wydarzeń politycznych. W zbiorze tym było też kilka czasopism, słownik łacińsko-niemiecki, opracowania na temat sztuki drukarskiej i książeczka rocznicowa wydana z okazji obchodów 300-lecia wynalezienia druku *Erstlinge der Jubelfeyer in Danzig wegen [...]* (Danzig 1740)⁵⁴. Zmarł w 1751 r., a warsztat przez trzy lata prowadziła jego żona. W tym okresie wytłoczyła blisko 80 druków. Z okresu działalności Samuela Gottlieba w analizowanym zbiorze są cztery druki:

Georgius Daniel Seyler

– *Musa Elbingensis iubilans sive actus eucharisticus in memoriam secularem tertii ab inventa feliciter typographia iubilei in Athenaeo Drusico... publice habitus ductu...*, 1740.

– *De perquam honorifico praeceptoris titulo deque Cruciferorum Ordinis in Prussia praeceptoribus nonnulla disserens... Encaenia... concelebranda... Magistratum caeterosque... invitat...*, 1742.

– *Elbinga Litterata, h.e. Elbingensium sive nominis seu eruditionis fama domi forisque clarorum, qui diem suum obierunt, memoriae*, 1742.

Johannes Lange

– *Bey dem solennen Inaugurationis-actu des... Johann Langen Bishero... das Rectorat bey dem Elbingschen Gymnasio... antrat, wolten hiemit ihre Freude an den Tag legen die Elbingsche Musen*, 1746.

Z okresu pracy jego żony nie zachował się żaden druk.

W roku 1754 żona Samuela Gottlieba Anna wyszła za mąż za pochodzącego z Gdańska Johanna Gottlieba Nohrmanna, który odtąd sygnował wydawane przez siebie druki własnym nazwiskiem⁵⁵. Johann Gottlieb Nohrmann urodził się w 1717 r. Był drukarzem i piwowarem. Obywatelstwo miasta Elbląga otrzymał 15 maja 1754 r. Już w tym samym roku spod jego drukarskich pras wyszły pierwsze druki, a wśród nich m.in. Jana Langego *De paradoxo theologico*, a w języku polskim J.W. Mosheyma *Rozważania nad nauką o końcu kar piekielnych*. Podobnie jak poprzedni typografowie Nohrmann tłoczył w dużych nakładach prace związane z działalnością Gimnazjum Elbląskiego. I tak jak u poprzedników drukowali u niego profesorowie szkoły – zwłaszcza Jan Daniel Hoffmann i Jan Lange. Tłoczył także podręczniki – wznowił popularną gramatykę Jana Rheniusa, opracowaną przez Christopha Liebrudera *Donatus Latinogermanicus cum declinandi et coniugandi modo Polonico* (1760). Wydawał też druki na potrzeby Kościoła ewangelickiego: popularne kancjonały czy modlitewniki. Drukował także prace historyczne, dotyczące samego Elbląga, m.in. Hoffmanna *De Elbinga nummis antiquioribus illustrata* (1761), *De imperio Piastorum in Polonia* (1764) czy Langego *De Elbingae natis [...]* (1763). Tłoczył wiele drobnych druków z powinszowaniami

⁵⁴ I. Imańska, *Biblioteki mieszczań elbląskich w XVIII wieku*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Historia, 1993, z. 259, s. 158.

⁵⁵ J. Sekulski, *Preuss Samuel Gottlieb...*, s. 153–154.

czy zawiadomieniami o różnych wydarzeniach⁵⁶. O wysokim poziomie warsztatu Nohrmanna świadczą wydane w jego oficynie trzy mapy Jana Fryderyka Ender-scha, rytowane przez Franciszka Hampego⁵⁷. W latach siedemdziesiątych oficyna przeżywała kryzys. Rada miejska uważała, że Nohrmann drukuje zbyt mało wartościowej literatury, co może mieć ujemny wpływ na rozwój religii i oświaty. Drukował jeszcze programy szkolne, śpiewniki, w końcu – chcąc ratować swój warsztat pracy – 27 marca 1784 r. wystarał się o przywilej królewski na wydawanie przeróżnych ogłoszeń i afiszów teatralnych dla Schuchsche Schauspielergesellschaft. Nohrmann walczył o swoją oficynę jeszcze przez 10 lat, jednak nie dało to żadnych efektów⁵⁸. Książnica Kopernikańska posiada tylko 6 jego druków:

Ernest Johannes Fridericus Krokisius

– *Fratri optimo Joa. Christiano Krokisio fascies Praeconsulares in Patria... auspicato capienti hanc de civitate Mariaeburgensi litterarum et litteratorum cultrice commentationem gratulabunda mente d.d.d...., 1759.*

Daniel Rittersdorff

– *Der Glückliche König dem der Herr der Erste und der Letzte ist ward... Herrn Stanislawi Augusti Königes in Polen und Grossherzogs in Litthauen... in der Evangelischen Kirchen zu sanct Marien in Elbing in einer Frühpredigt erbaulich betrachtet von..., 1764.*

Henricus Döring

– *Ad inclytam Thesauri Curiae Regni Commisionem directa Magistratus civitatis Elbingensis Responsio, ratione memorialis a... (wersja niemiecka, tekst jest dwujęzyczny:) Die an eine Erlauchte Hof-Schatz-Commision gerichtete Beantwortung Eines Rathes der Stadt Elbing... übergebene pro Memoria, 1766.*

Johannes Lange

– *Biblitorum quae in publica Gymnasii Elbingensis Bibliotheca extant magna ex parte antiquissimorum et rarissimorum recensiones auctore..., 1766.*

Rada miejska

– *Resultatum utriusque ordinis civitatis Elbingensis d.d. 19. Febr. 1766. (wersja niemiecka:) Schluss beyder Ordnungen der Stadt Elbing vom 19 ten Febr. 1766, 1766.*

Confession

– *Confession, oder: Kurzes und einfältiges Glaubensbekenntniss derer, so man die vereinigte Flämische,... oder Mennonisten. Ausgegeben durch die Gemeinen in Preussen, 1781.*

W 1785 r. na terenie miasta powstała konkurencyjna firma, założona przez wybitnego publicystę i prawnika Fryderyka Traugotta Hartmanna. Drukarnia Nohr-

⁵⁶ H. Rietz, *Nohrmann Johann Gottlieb*, [w:] SBPN, t. 3, s. 328.

⁵⁷ K. Greczycho, *Oficyny elbląskie...*, s. 16.

⁵⁸ H. Rietz, *Nohrmann Johann Gottlieb...*, s. 328.

manna została przez niego przejęta na przełomie lat 1795/1796. Johann Gottlieb Nohrmann zmarł 31 marca 1800 r.⁵⁹

Fryderyk Traugott Hartmann urodził się w Kowarach na Śląsku 16 października 1749 r. Był drukarzem, księgarzem, a także wydawcą czasopism. Od 1770 r. był stypendystą uniwersytetu we Frankfurcie nad Odrą. Studiował tam prawo i kameralistykę. Początkowo pracował jako referendarz przy sądzie apelacyjnym w Berlinie, a później został tam sekretarzem królewskim urzędu loteryjnego. Rozgłos doświadczonego publicysty przyniosły mu ogłaszane w czasie pobytu w Berlinie artykuły i rozprawy poświęcone sprawom kulturalnym i gospodarczym. Cieszyły się one wielkim uznaniem⁶⁰.

Chcąc założyć w Elblągu drukarnię i księgarnię, 30 listopada 1783 r. Hartmann wystąpił do króla Fryderyka II z prośbą o wydanie mu zezwolenia na ich prowadzenie. Przywilej ten otrzymał dość szybko, bo już 3 kwietnia 1784 r. (uiszczając opłaty: 50 talarów za drukarnię i 16 za księgarnię), jednak na skutek protestów Nohrmanna dokument ten został mu wydany dopiero 1 lutego 1785 r. W lipcu tego samego roku, po przyjęciu przez Hartmanna do spółki wysokiej klasy księgarza Ludwika Wilhelma Heymanna, rozpoczęła działalność firma „Hartmann, Heymann und Kompagnie”. Niebawem okazało się, że firma przynosi straty, co zmusiło Hartmanna do wyjazdu na stałe do Elbląga. Rozstał się ze współnikiem i od tej pory sam kierował drukarnią, księgarnią, czytelnią i biurem ogłoszeniowym. W początkach działalności tłoczono tylko teksty o charakterze prywatnym, ale po odkupieniu firmy od Nohrmanna i przejęciu jego przywilejów Hartmann mógł bez żadnych utrudnień drukować wszystkie publikacje urzędowe. Drukował w języku niemieckim, francuskim i polskim. Próbował prowadzić działalność, również nakładczą, na szeroką skalę i ogłaszał prace autorów z Królewca, ale w niedługim czasie konkurencja ograniczyła jego zamierzenia do wydawnictw lokalnych. Nie otrzymał zgody na wydawanie dla prowincji Prusy Zachodnie gazety podającej informacje polityczne i rozpoczął wydawanie pisma ogłoszeniowego o charakterze lokalnym „Elbingische Anzeigen von Handlungs-Ökonomischen, Historischen und Literarischen Sachen”. Gazeta stopniowo zmieniała swój charakter z ogłoszeniowego i zamieszczała także wiadomości polityczne, a pod koniec XVIII w. została przekształcona w periodyk polityczny „Königliche West-Preussische Elbingische Zeitung von Staats- und Gelehrten Sachen”. Wydawał też Hartmann gazetę kościelną „Kirchen Zettel”. Zmarł 8 kwietnia 1833 r., a firmę przejął adoptowany przez niego F.W. Neumann-Hartmann⁶¹. Spośród wytłoczonych przez Hartmanna druków tylko jeden znajduje się w omawianym zbiorze: *Preussische Monatschrift. Herausgegeben von Samuel Gottlieb Kerber, 1789*.

Działalność elbląskiego drukarstwa XVI–XVIII-wiecznego od początku była kontrolowana przez władze miejskie, a nierzadko nawet rektor gimnazjum, na polecenie rady, musiał współdziałać w cenzurowaniu druków. Trudna jest dziś do ustalenia, bez żmudnych poszukiwań i badań archiwalnych, dokładna liczba druków tłoczonych w Elblągu. Największy nakład miały druki okolicznościowe, w nie-

⁵⁹ H. Rietz, *Nohrmann Johann Gottlieb...*, s. 328.

⁶⁰ Idem, *Hartmann Fryderyk Traugott...*, s. 166–167.

⁶¹ H. Rietz, *Hartmann Fryderyk Traugott...*, s. 166–167.

co mniejszym drukowane były prace na użytek gimnazjum. Ich poziom edytorski i szata graficzna nie stały na zbyt wysokim poziomie, a poziomem artystycznym znacząco odbiegały od druków gdańskich czy toruńskich⁶². Pierwsze informacje o elbląskim drukarstwie zamieścił Jerzy Daniel Seyler w swojej publikacji jubileuszowej *Musa Elbingensis* (1740)⁶³.

Omawiane starodruki tłoczone były wyłącznie w trzech językach: polskim, niemieckim i po łacinie. Z pewnych fragmentów tekstu wynika, że drukarze w Elblągu posiadali także czcionkę grecką i hebrajską. Teksty na potrzeby gimnazjum drukowano po łacinie. W języku niemieckim tłoczono literaturę okolicznościową, kazania i rozporządzenia rady miejskiej. Literatura religijna wydawana była we wszystkich trzech językach. Podręczniki, prace naukowe, popularnonaukowe, teksty literackie drukowano po łacinie i w języku niemieckim⁶⁴.

W dawnych wiekach łacina była ogólnoeuropejskim językiem literackim i naukowym, a także przez długi okres językiem używanym w dyplomacji i administracji urzędowej. Posługiwano się nią również na dworach i w szkołach⁶⁵. Zachowała swoje znaczenie przede wszystkim dzięki temu, że została przyjęta przez Kościół jako język liturgii⁶⁶. Znajduje to odzwierciedlenie w analizowanym zbiorze.

Ludność Prus Królewskich w znacznej części była niemieckojęzyczna, a Elblążanie studiowali głównie na uczelniach niemieckich, co miało duży wpływ na używanie tego języka. Miało to swoje odbicie także w produkcji drukarskiej. Zdarzały się także druki dwujęzyczne, łacińsko-niemieckie.

Poniższa tabela ilustruje liczbę omawianych druków wydanych w poszczególnych językach.

Tabela 2. Ilościowe zestawienie prac pod względem językowym

Język druku	Liczba druków
Polski	1
Niemiecki	29
Łaciński	45
Dwujęzyczne (łac.-niem.)	2
Razem	77

Analizując druki elbląskie, które są przechowywane w Książnicy Kopernikańskiej, można zauważyć, że ich produkcja wzrastała w miarę upływu czasu. Pokazuje to poniższa tabela.

⁶² J. Sekulski, *Bibliografia druków elbląskich...*, s. 22–23.

⁶³ *Drukarze dawnej Polski...*, t. 4, s. 103.

⁶⁴ J. Sekulski, *Bibliografia druków elbląskich...*, s. 22.

⁶⁵ H. Szwejkowska, *Książka drukowana XV–XVIII wieku. Zarys historyczny*, Wrocław 1983, s. 140.

⁶⁶ J. Sokolski, *Leksykon literatury polskiej dla uczniów i nauczycieli. Literatura staropolska*, Wrocław 1999, s. 97.

Tabela 3. Liczba druków wytłoczonych w poszczególnych wiekach

Wiek	Liczba druków
XVI	3
XVII	29
XVIII	46
Razem	77

Dziwić może fakt tak małej liczby druków elbląskich w toruńskich zbiorach w stosunku do całości produkcji wydawniczej elbląskich drukarni na przestrzeni XVI–XVIII w. Trudno dziś ustalić, dlaczego liczba druków w poszczególnych okresach jest tak zróżnicowana i dlaczego tak mało druków elbląskich ma w posiadaniu Książnica Kopernikańska. Druki wytłoczone w Elblągu, które trafiły do zbiorów Książnicy Kopernikańskiej, są prawdopodobnie zbiorem przypadkowym i dlatego też trudno przeprowadzić ich dokładną analizę chronologiczną. Można odnieść się jedynie do liczby prac drukowanych w kolejnych oficynach.

Ustalono, że z oficyny Dietmara wyszło 17 druków, z oficyny Bodenhausenów – 237, przez cały okres działalności rodziny Korellów wytłoczono 443 druki, a Jan Nohrmann wydał 338 druków⁶⁷. Zbiory te uległy rozproszeniu. Obecnie znajdują się w wielu instytucjach. Oprócz Książnicy Kopernikańskiej w swoich zbiorach posiadają je m.in. Archiwum Państwowe w Gdańsku, Muzeum Narodowe w Krakowie – Biblioteka Czartoryskich, Biblioteka Gdańska PAN, Biblioteka Jagiellońska, Biblioteka Kórnicka PAN, Biblioteka Narodowa, Biblioteka Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Biblioteka Elbląska im. C. Norwida⁶⁸.

Badania Jerzego Sekulskiego nad drukami elbląskimi wykazały, że do 1772 r. z oficyn elbląskich wyszło 1679 druków.

W toruńskich zbiorach Książnicy Kopernikańskiej znajduje się jedynie znikoma ich część.

Summary

Prints from Elbląg in the collections of the Copernicus Library in Toruń. Formal analysis (part I)

The article includes a formal analysis of Elbląg prints from the 16th- 18th centuries, which are now part of the collection of the Copernicus Library in Toruń. It discusses in detail Elbląg's printing industry of the period and introduces the owners of printing houses. The articles also addresses the languages in which the texts were printed and their chronological scope.

The first printer in Elbląg was Wolfgang Dietmar, who worked in Elbląg for a short time – merely 6 years (1558–1564). Elbląg's printing industry flourished at

⁶⁷ J. Sekulski, *Bibliografia druków elbląskich...*, s. 11–19.

⁶⁸ K. Greczycho, *Oficyny elbląskie...*, s. 60.

the beginning of the 17th century, when Wendelin I Bodenhausen arrived in Elbląg when the city was in its prime. The printing house belonged to the Bodenhausen family for over 40 years. Next, the printing house became the property of the Korell family. After Achacy II Korell died without an heir, the printing house was sold to the Preuss family of merchants who were related to the Korells and remained their property for over 50 years. Other significant printers from Elbląg were Johann Gottlieb Nohrmann and Friedrich Traugott Hartmann.

In the period under discussion, books in Elbląg were printed in three languages: Polish, German and Latin. The majority of prints analyzed in the article were published in Latin.

It has been established that until 1772 Elbląg's printing houses issued 1679 prints, merely 77 of which are included in the collections of the Copernicus Library.

Zusammenfassung

Elbinger Drucke in den Sammlungen der Kopernikus-Bücherei in Thorn. Formale Analyse (Teil I)

Der Beitrag enthält die formale Analyse der Elbinger Drucke aus dem Zeitraum vom 16. bis zum 18. Jahrhundert, welche zur Zeit in den Beständen der Kopernikus-Bücherei in Thorn aufbewahrt werden. Eingehend geschildert wurden dabei das Elbinger Druckwesen in dem genannten Zeitraum sowie die Besitzer von einzelnen Druckereien. Im Beitrag wurden auch die Sprachen, in denen die Drucke angefertigt wurden, beschrieben sowie deren chronologische Ordnung erörtert.

Der erste Elbinger Drucker war Wolfgang Dietmar, dessen Tätigkeit in Elbing relativ kurz war und sich nur auf ungefähr sechs Jahre erstreckte (1558–1564). Die Entwicklung des Elbinger Druckwesens fand somit erst zu Anfang des 17. Jahrhunderts statt und war mit Wendelin I Bodenhausen verbunden, der in der Blütezeit der Stadt nach Elbing kam. Die Druckerei blieb in den Händen der Familie Bodenhausen über 40 Jahre lang, bis sie durch die Familie Korell übernommen wurde. Nach dem Tode von Achacy Korell II., der keine Nachkommen hinterlassen hat, wurde die Druckerei durch die mit Korells verwandte Kaufmannsfamilie Preuss erworben, die sie über 50 Jahre lang betrieben hat. Zu den weiteren bedeutenden Elbinger Druckern gehörten Johann Gottlieb Nohrmann und Friedrich Traugott Hartmann.

Im besprochenen Zeitraum wurden die Drucke in Elbing in drei Sprachen angefertigt: in der polnischen, deutschen und in Latein. Die meisten der analysierten Texte wurden jedoch in der lateinischen Sprache gedruckt.

Es konnte nachgewiesen werden, dass in den Elbingern Druckereien bis zum Jahre 1772 insgesamt 1679 Drucke angefertigt wurden, von denen sich heute in den Sammlungen der Kopernikus-Bücherei lediglich 77 befinden.